

ARTIKELEN

De staat van de criminologie van internationale misdrijven

Roelof Haveman, Alette Smeulers, Stephan Parmentier & Christianne de Poot

'Modern criminology possesses the theory and methods to document, describe, analyze and explain "the crime of crimes" and other important violations of international criminal law.' (Hagan e.a., 2005, 556)

Wat weten we eigenlijk over internationale misdrijven? Wat houden ze in, welke factoren spelen een rol bij het ontstaan ervan en hoe zouden we erop moeten reageren? Gaat het hierbij om een extreme vorm van gewone criminaliteit of om een heel andere vorm van criminaliteit? De afgelopen jaren is er zowel nationaal als internationaal binnen de criminologie steeds meer aandacht ontstaan voor dit belangrijke en urgente onderzoeksthema. In dit themanummer brengen we onderzoeken vanuit verschillende invalshoeken bijeen. Daarmee hopen we inzicht in het fenomeen te vergroten en een impuls te geven aan de verdere ontwikkeling van dit onderzoek binnen de criminologie in Nederland en België.

Introductie

In 2009 werd de Stockholm Prijs voor Criminologie uitgereikt aan John Hagan en Raul Zaffaroni voor hun onderzoek naar genocide. De Amerikaanse hoogleraar sociologie en voormalig president van de *American Society of Criminology* John Hagan heeft de prijs gekregen voor zijn onderzoek naar het massale geweld in Darfur. De Argentijn Raul Zaffaroni, die vooral in het Spaans publiceert, is in Nederland minder bekend. Hij was hoogleraar strafrecht aan de universiteit in Buenos Aires en is sinds 2003 rechter bij het Hoger Gerechtshof in Argentinië. In zijn onderzoek naar onder andere slavernij, kolonisatie, de Holocaust en het politieke geweld in Argentinië heeft hij criminologische theorieën, zoals de neutralisatietechnieken van Sykes en Matza (1957), toegepast op genocide.

De toekenning van deze prijzen betekent een belangrijke erkenning voor de criminologie van de internationale misdrijven als apart onderzoeksgebied binnen de criminologie. Lange tijd waren genocides en andere internationale misdrijven het exclusieve onderzoeksgebied van historici, politicologen, de zogenoemde *genocide scholars* en een verdwaalde psycholoog, maar aan de roep om meer interdisciplinair en ook criminologisch onderzoek naar internationale misdrijven (Cohen, 1993; Laufer, 1999; Day & Vandiver, 2000 en vanuit het strafrecht: Drumbl, 2003-2004; Roberts & McMillan, 2003; en in Nederland en België: Haveman,

2005; Smeulers, 2006; Parmentier, 2011) is geleidelijk aan steeds meer gehoor gegeven (o.a. Brannigan & Hardwick, 2003; Neubacher, 2005; Hagan & Raymond-Richmond, 2008; Smeulers & Haveman, 2008; Maier-Katkin e.a., 2009; Alvarez, 2010). Binnen de criminologie zelf was al langzaam maar zeker sprake van een uitbreiding van het onderzoeksgebied waar vanaf 1989 ook steeds meer aandacht besteed werd aan bijvoorbeeld organisatiecriminologie en later ook *state crime*, in het bijzonder sinds de *presidential address* van Chambliss als president van de *American Society of Criminology* (Chambliss, 1989).

Daarnaast was ook de ontwikkeling van het internationale strafrecht dat na de Tweede Wereldoorlog met de processen in Neurenberg en Tokyo tegen de oorlogsmisdadigers van de Tweede Wereldoorlog werd ingezet, van groot belang. Pas na het einde van de Koude Oorlog zette deze ontwikkeling zich voort met de oprichting van het *International Criminal Tribunal for former Yugoslavia* (ICTY), het *International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR), diverse andere *ad hoc*-tribunalen zoals voor Oost-Timor, Sierra Leone, Cambodja en Libanon en later het *International Criminal Court* (ICC).

Het internationale strafrecht,¹ de criminologie van de internationale misdrijven en de victimologie van de internationale misdrijven vormen feitelijk de drie pijlers van het interdisciplinaire onderzoek naar internationale misdrijven. In deze inleidende bijdrage zal eerst ingegaan worden op de vraag wat internationale misdrijven zijn en vervolgens op zowel nationale als internationale ontwikkelingen. Tot slot wordt aandacht besteed aan de maatschappelijke en praktische relevantie van dit onderzoeksgebied.

Internationale misdrijven

Genocide, misdrijven tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven zijn de drie belangrijkste internationale misdrijven; genocide wordt wel de *crime of crimes* genoemd. Het zijn misdrijven die de internationale vrede en veiligheid in gevaar kunnen brengen en waarover internationale tribunalen en strafhoven rechtsmacht hebben. In de woorden van het ICC-statuut:²

- oorlogsmisdrijven, wat in grote lijnen de overtredingen van het oorlogsrecht zijn, worden vervolgd ‘when committed as part of a plan or policy or as a part of a large-scale commission of such crimes’;³

1 Juister zou het wellicht zijn om te spreken van het supranationale strafrecht ter onderscheiding van het deel van het internationale strafrecht dat zich vooral op grensoverschrijdend strafrecht en strafprocesrecht richt, zoals mensenhandel, drugshandel en uitlevering; zie bijvoorbeeld Haveman e.a. 2003. Daar de term internationaal strafrecht echter beter ingeburgerd is, hebben we er bewust voor gekozen deze term te gebruiken.

2 De verschillende instrumenten kennen verschillende definities van de (groepen van) misdrijven; voor het gemak houden we de definities van het ICC aan.

3 ICC Statuut art. 8.

- misdrijven tegen de menselijkheid, wat gedragingen zoals moord, deportatie en verkrachting omvat, worden vervolgd, 'when committed as part of a widespread or systematic attack directed against any civilian population';⁴
- genocide, dat wil zeggen gedragingen zoals moord of het veroorzaken van lichamelijke of geestelijke schade, wordt vervolgd wanneer 'committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such'.⁵

Hieruit blijkt onder meer dat internationale misdrijven per definitie vormen van extreem, massaal en collectief geweld zijn. Voorbeelden van dergelijke misdrijven zijn plunderingen, vernielingen, seksueel geweld, verkrachtingen, foltering en andere mishandelingen, slavernij, moord, illegaal en disproportioneel gebruik van geweld, maar bijvoorbeeld ook het rekruteren en inzetten van kindsoldaten. In de praktijk – niet per definitie – is de staat veelal als aanstichter of dader betrokken bij de misdrijven. Daders van internationale misdrijven begaan hun misdrijven per definitie in een periode van systematisch collectief geweld, veelal een oorlogssituatie, een door de overheid uitgeroepen noodtoestand of een bijzondere situatie (waarvan de door de Amerikaanse president na 9/11 uitgeroepen *War on Terror* in de strijd tegen het terrorisme een voorbeeld is). De politieke machthebbers geven vaak direct of indirect opdracht tot het geweld en voorzien de daders van ideologisch getinte rechtvaardigingen. De daders van internationale misdrijven zijn bijvoorbeeld regeringsfunctionarissen, overheidsambtenaren of leden van gemilitariseerde organisaties binnen een staat, zoals leger en politie, maar ook min of meer officiële milities in een staat. Waar in de criminologie crimineel gedrag vaak gelijkgesteld wordt aan deviant gedrag, begaan daders van internationale misdrijven hun daden veelal uit gehoorzaamheid aan orders van legitieme staatsautoriteiten. Kelman en Hamilton (1989) spreken in dat opzicht treffend van *crimes of obedience*. Zij definiëren *crimes of obedience* als 'an act performed in response to orders from authority that is considered illegal or immoral by the international community' (Kelman & Hamilton, 1989, 46). Het gegeven dat daders van internationale misdrijven hun daden plegen uit gehoorzaamheid, conformisme en loyaliteit in plaats van uit deviantie lijkt het criminologisch theoretisch kader volledig op zijn kop te zetten (zie daarover uitvoerig Smeulers, 2006; Haveman & Smeulers, 2008).

In staten waar het overheidsgezag bestreden wordt of helemaal weggevallen is, worden internationale misdrijven vaak begaan door leden van gemilitariseerde verzetsgroeperingen of gewapende bendes die proberen te profiteren van de situatie. In dergelijke gevallen blijkt de scheidslijn tussen politiek en crimineel geweld erg dun en vindt een vermenging van crimineel en politiek geweld plaats (Kaldor, 2006; Kalyvas, 2006). In de burgeroorlog in voormalig Joegoslavië, maar ook in bijvoorbeeld het voortdurende conflict in Oost-Congo is dit het geval (zie voor een analyse van het conflict in voormalig Joegoslavië de bijdrage van **Weerdesteijn & Smeulers** in dit nummer).

4 ICC Statuut art. 7.

5 ICC Statuut art. 6. De term genocide is afkomstig van Lemkin (1944).

Internationale criminologie in het Nederlandstalig taalgebied

In het Nederlandse taalgebied is lange tijd weinig aandacht besteed aan internationale misdrijven. In Nederland is direct na de Tweede Wereldoorlog het een en ander geschreven (zie voor een publicatie nog tijdens de Eerste Wereldoorlog, Bongers, 1917), maar indrukwekkend mag het voor een naoorlogse periode niet worden genoemd. De criminoloog Noach publiceerde in 1948 zijn proefschrift over de bijzondere rechtspleging als reactie op 'het probleem van het onvaderlandslievend gedrag' in Nederland. Opmerkelijk is dat Van Bemmelen in het *Tijdschrift voor Strafrecht* (1947) in zijn bespreking van criminologische literatuur weliswaar een lijst van verschenen publicaties over concentratiekampen, oorlogsmisdadigers, collaboratie en de Neurenberg-processen opneemt, maar inhoudelijk voor het overige vrijwel alleen ingaat op publicaties over reguliere criminaliteit. Nagel schrijft in 1963 over de illegale pers, berechting en zuivering. Maar de toch al niet overweldigende aandacht in criminologische kring verslapt snel. Illustratief daarvoor is Kempe, die in 1947 een opstel schrijft over 'politieke misdadigheid en politieke delinquenten', en in zijn bewerking van 'de kleine Bongers' (1951) een alinea wijdt aan het 'uiterst belangrijke studiegebied' van de genocide en 'macro-criminologie (= de studie van het gedrag van groepen of volken, die onder invloed van leiders en ophitsende propaganda komen tot massale criminele reacties)' (Bongers, 1951, 191; cursief in origineel). Maar in 1967 is dit onderwerp naar een voetnoot verbannen. '[D]e kwestie van de zg. politieke delinquenten' wordt niet meer besproken, 'aangezien reeds luttele jaren na 1945 dit probleem zichzelf bleek te hebben geliquideerd en criminologisch geen enkele rol meer speelde (wel maatschappelijk!)' (Kempe, 1967, 64). Een tiental jaren later is de term 'politieke criminaliteit' inmiddels gereserveerd voor niet aan oorlog gerelateerde gedragingen zoals spionage, terrorisme en belediging van bevriende staatshoofden (Hoefnagels, 1980, 146-147).

En dan blijft het lange tijd stil, op een zeer sporadische publicatie na. Röling schrijft in 1980 nog enkele beschouwingen over misdaad en oorlog, 'het kleine en grote kwaad'. Psycholoog Hofman (1981) publiceert een sociaalpsychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter en in de jaren negentig volgen studies van De Mildt (1996) en Meershoek (1999) over daders en collaborateurs in de Tweede Wereldoorlog. Studies die niet vanuit de criminologie geschreven zijn, maar wel buitengewoon interessant zijn voor dit onderzoeksgebied. In 1997 verschijnt een themanummer van het *Tijdschrift voor Criminologie*, gewijd aan oorlogsmisdaden, onder redactie van Willem de Haan en Erhard Blankenburg. Daarin staan een kritische bespreking van Goldhagens studie (De Mildt) en voorts bijdragen over oorlogsmisdrijven door de overwinnaar gepleegd (Berkeelaar), verkrachting in Bosnië (Zarkov), de rol van de media in het openbaren van oorlogsmisdrijven (Tonnaer) en de vervolging van oorlogsmisdaden voor internationale tribunalen (Allewijn & Blankenburg), alsmede een betoog over oorlog, misdaad en recht (Lange).

In de criminologische toekomstverkenning naar de 'kennisvragen over misdaad en misdaadbestrijding in 2010' wordt weliswaar de globalisering besproken, maar er wordt geen woord aan misdrijven tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijven en genocide gewijd, noch worden de supranationale tribunalen besproken (Bruinsma e.a., 2001). De ontwikkeling van een *macrocriminologie* is in hun ogen duidelijk meer iets voor de verder verwijderde toekomst.

Dat is opmerkelijk, omdat Den Haag zich dan al uitdrukkelijk als *Legal Capital of the World* afficheert, niet het minst dankzij de aanwezigheid van het ICTY (1993), de *Appeals Chamber* van het ICTR (1994) en het ICC (1998/2002). Buiten de *mainstream*-criminologie is dan ook inmiddels een groeiende stroom van veelal Engelse publicaties op gang gekomen (Huyse, 1996; 2006; Smeulers, 1996; 2004; Grünfeld, 2000; Parmentier, 2001; 2003; Bloomfield e.a., 2003; De Feyter e.a., 2005; Verwimp, 2005; 2006). Afzonderlijk van elkaar roepen Haveman (2005) en Smeulers (2006) op tot meer aandacht voor een criminologie van internationale misdrijven. In 2008 publiceren zij een van de eerste veelomvattende boeken over internationale criminologie, volgend op een internationale conferentie in Maastricht over dat onderwerp in 2007 (Smeulers & Haveman, 2008). In hetzelfde jaar verschijnt in *Panopticon* een van de eerste stukken over dit onderzoeksterrein van Thiry en Verwimp (2008). Vanaf dat moment neemt ook het aantal vooral Engelse publicaties van Nederlandstalige auteurs met een al dan niet expliciet criminologische insteek toe (zie o.a. Parmentier & Weitekamp, 2007; Peters, 2007; Bijleveld e.a., 2010; Smeulers & Hoex, 2010; Haveman, 2011).

Maar belangrijker nog is dat de aandacht voor de criminologie van internationale misdrijven zich niet beperkt tot publicaties, maar zich ook in toenemende mate institutionaliseert. Aan de VU is op initiatief van Alette Smeulers een apart onderzoekscentrum (ACIC – *Amsterdam Centre of Interdisciplinary Research on International Crimes and Security*) opgericht waarin interdisciplinair (en dus ook criminologisch) onderzoek naar internationale misdrijven verricht wordt. Binnen dit centrum wordt onder andere onderzoek gedaan naar de oorzaken van internationale misdrijven (Smeulers & Grünfeld, 2011), naar daders van internationale misdrijven (Smeulers, 2004; 2008; Smeulers & Hoex, 2010), onder wie gevluchte oorlogsmisdadigers (zie de bijdrage van **Van Wijk** in dit themanummer), kindsoldaten (zie de bijdrage van **Stuifbergen** in dit themanummer) en dictators, naar de rol van criminelen in een periode van collectief geweld (zie de bijdrage van **Weerdesteijn & Smeulers**), naar de rol van bedrijven bij internationale misdrijven (Huisman, 2010) en naar de incidentie en prevalentie van internationale misdrijven alsmede de methodologie om dit te meten (Bijleveld, 2008). Verder is er een aantal proefschriften in voorbereiding over straftoemeting bij de internationale tribunalen en over soldaten die weigeren om bevelen die in hun ogen illegaal zijn, uit te voeren. Naast onderzoek is er op de VU ook nadrukkelijk aandacht voor onderwijs op dit gebied en is in 2008 de master *International Crimes and Criminology* van start gegaan, een opleiding die zich toespitst op het onderzoek naar internationale misdrijven en die in 2009 officieel door de NVAO is geaccrediteerd.

In Tilburg is in 2005 het interdisciplinaire onderzoeksinstituut Intervict opgericht door jurist Marc Groenhuijsen, criminoloog Jan van Dijk en psycholoog Frans Willem Winkel, dat interdisciplinair onderzoek bevordert en uitvoert op het terrein van internationale victimologie. Hiermee wordt kennis gegenereerd die kan bijdragen aan de versterking en ondersteuning van slachtoffers van misdrijven en machtsmisbruik. Naast aandacht voor victimologie in ruime zin is er ook nadrukkelijk aandacht voor vormen van massavictimisatie en dus voor de slachtoffers van internationale misdrijven (zie Groenhuijsen & Letschert, 2008 en de bijdrage van **Pemberton, Letschert, De Brouwer & Haveman** in dit themanummer). In 2011 werd het eerste boek over de victimologie van internationale misdrijven gepubliceerd naar aanleiding van een in 2009 door Intervict in Kigali (Rwanda) georganiseerde internationale conferentie over dit onderwerp (Letschert e.a., 2011). Ook vanuit de afdeling strafrecht, die nauw samenwerkt met Intervict, is steeds meer aandacht voor internationale misdrijven zoals blijkt uit het indrukwekkende boek van Anne-Marie de Brouwer over slachtoffers van seksueel geweld (De Brouwer e.a., 2009), de publicaties over de rol van slachtoffers bij internationaal strafrechtelijke procedures (De Brouwer, 2007, 2009; De Brouwer & Letschert, 2008) en de recente benoeming van een hoogleraar internationale criminologie.

De criminologen aan de Katholieke Universiteit te Leuven zijn bekend om hun jarenlange onderzoek naar 'restorative justice' en herstelrecht, ook met betrekking tot internationale misdrijven. Onder leiding van Stephan Parmentier en Ivo Aertsen wordt sinds een aantal jaren aandacht besteed aan de vraag of en in welke mate *restorative justice* ook van toepassing kan zijn op de relaties tussen daders en slachtoffers tijdens periodes na massaal geweld (Parmentier, 2001; Parmentier e.a., 2008; Aertsen e.a., 2008; Parmentier & Weitekamp, 2011a; Weitekamp e.a., 2006). Deze ploeg bekijkt de internationale misdrijven ook vanuit het brede gezichtspunt van 'transitional justice' of overgangsrecht en betreft hierin ook het recht, de politieke wetenschappen, de rechtssociologie en de geschiedenis (in verband met deze laatste discipline, zie het stuk van **Hemmerechts & Parmentier** in dit themanummer). Vanaf 1999 vormden politieke misdrijven en overgangsrecht het thema van een eigenstandig keuzevak in het masterprogramma criminologie aan de K.U. Leuven. Het onderzoeksteam maakte tot 2007 deel uit van het Instituut Recht en Samenleving aan de Leuvense rechtsfaculteit (opgericht door Luc Huyse) en is sindsdien een onderdeel geworden van het Leuvense Instituut voor Criminologie (LINC). In het afgelopen decennium hebben tal van publicaties over deze thema's het licht gezien, sommige hiervan zijn eerder theoretisch georiënteerd (Huyse, 1996; 2006; Parmentier, 2001; 2003; Parmentier & Weitekamp, 2007; Parmentier e.a., 2009; Parmentier e.a., 2010; Rombouts & Parmentier, 2009), andere gebaseerd op empirisch onderzoek in postconflictgebieden zoals Bosnië (Valiñas e.a., 2009; Parmentier e.a., 2009), Servië (Parmentier & Weitekamp, 2011a), Zuid-Afrika (Heylen e.a., 2010) en de DR Congo (Reychler & Kalere, 2010). Lopende onderzoeksprojecten betreffen onder meer de *Peace and Justice Law* en herstelrechtelijke praktijken in Colombia, en de implementatie van herstelmaatregelen voor slachtoffers in Sierra Leone en Ghana. Deze ploeg heeft

ook een eigenstandige boekenserie over Transitional Justice ontwikkeld (gepubliceerd door Intersentia, Cambridge/Antwerpen/Portland).

Ook andere instituten in Nederland en België houden zich met internationale misdrijven bezig, zoals het NIOD en het Centrum voor Genocide en Holocaust Studies aan de UvA, het Centre for Human Rights aan de UGent en het Instituut voor Ontwikkelingsbeleid en -beheer (IOB) aan de UAntwerpen, maar deze instituten bestuderen genoemd onderwerp niet vanuit een criminologische invalshoek. Wel zijn er uiteraard vele interessante dwarsverbanden te vinden en zal een criminoloog die internationale misdrijven bestudeert ook zeker kennis moeten nemen van de onderzoeksresultaten van deze en vergelijkbare instituten.

Naast het onderzoek dat op deze drie universiteiten gedaan wordt, is er slechts een handjevol andere onderzoekers te vinden die zich met dit thema bezighouden en een criminologische invalshoek kiezen. Het mag daarom dan ook niet verbazen dat zowel in de redactie van dit themanummer als onder de auteurs de drie genoemde onderzoeksgroepen c.q. instituten ruimschoots vertegenwoordigd zijn. Dat doet er niet aan af dat er binnen het Nederlandse taalgebied ook enkele andere wetenschappers met buitengewoon interessant onderzoek bezig zijn. Zonder een volledig overzicht te willen geven kan het werk van de reeds eerder genoemde Philip Verwimp genoemd worden. Roelof Haveman, destijds verbonden aan de Universiteit van Leiden en tegenwoordig internationaal *Rule of Law*-consultant, startte in 2003 een serie uitgegeven bij Intersentia rond het thema supranationale strafrechtswetenschappen, waarin, naast de al genoemde boeken over supranationale criminologie en victimologie van internationale misdrijven en een aantal meer juridische titels, boeken zijn verschenen over *sentencing and sanctioning in supranational criminal law* (Haveman & Olusanya, 2007) en over *collective violence and international criminal justice* (Smeulers, 2010). Daarnaast zijn er de afgelopen jaren enkele interessante proefschriften verschenen, zoals dat van Erella Grassiani, die als antropologe verbonden is aan de sociale faculteit van de VU, en onderzoek verrichtte naar het gedrag van de Israëlische soldaten bij de grenscontroles met Palestina (Grassiani, 2009), en het proefschrift van Frederiek de Vlaming, die recentelijk aan de UvA promoveerde op een onderzoek naar het vervolgingsbeleid van de openbaar aanklager van het Joegoslavië-tribunaal (in dit themanummer door **Guus Meershoek** besproken). Verder zijn er enkele andere proefschriften in voorbereiding, bijvoorbeeld over de genocide in Rwanda (Roland Moerland) en over *rape and sexual torture* tijdens de Rwandese genocide (Usta Kaitesi).

Internationale ontwikkelingen

Ook internationaal hebben criminologen lange tijd maar zeer weinig aandacht besteed aan internationale misdrijven. Het aantal publicaties in criminologische tijdschriften was lange tijd op de vingers van één hand te tellen (Yacoubian, 2000). Een belangrijke doorbraak was het artikel van Chambliss (1989) dat zoals reeds vermeld mede gebaseerd was op zijn *presidential address* voor de Ameri-

kaanse *Society of Criminology*, alwaar hij een lans brak voor onderzoek naar witteboordencriminaliteit, zoals organisatiecriminologie en *state crime*. In datzelfde jaar schreef Herbert Jäger (1989) het Duitstalig boekje *Makrocriminalität*, waarin hij in een aantal beschouwende hoofdstukken het onderzoeksgebied verkennt. Jäger legt in zijn boek de nadruk op het gegeven dat het wezenskenmerk van internationale misdrijven is dat het gaat om manifestaties van collectief geweld waarbij de staat niet de rechtshandhaver maar juist de dader is en het wezenskenmerk van de daders conformisme en niet deviantie is.

Naast de in de introductie reeds vermelde oproepen tot de noodzaak van criminologisch onderzoek op dit gebied wordt er ook in de praktijk steeds meer gepubliceerd. De eerste publicaties komen vanuit de hoek van de kritische criminologie en betreffen publicaties rond vormen van *state crime* en *state organised crime* (zie o.a. Barak, 1991; Friedrichs, 1998/2007; Ermann & Lundman, 2002; Green & Ward, 2004; Michalowski & Kramer, 2006; Rothe & Mullins, 2011). Het onderzoek naar *state crime* beperkt zich overigens niet tot onderzoek naar internationale misdrijven, de meest extreme vorm van *state crime*, maar gaat ook over minder extreme vormen zoals corruptie. In 2005 publiceert het *British Journal of Criminology* zelfs een speciaal themanummer over *state crime* met bijdragen van vooral kritische criminologen. In 2003 gaf *Theoretical Criminology* een themanummer uit getiteld 'War, crime and human rights' en *Crime, Law and Social Change* publiceerde in 2008 een themanummer over *power crime* onder de redactie van Vincenzo Ruggiero en Michael Welch.

Verder zijn er ook in gewone nummers van criminologische tijdschriften diverse artikelen over internationale misdrijven gepubliceerd. De belangrijkste juridische en criminologische tijdschriften waarin artikelen op dit terrein gepubliceerd worden, zijn:⁶

- *British Journal of Criminology*;
- *Crime, Law and Social Change*;
- *Criminology*;
- *Critical Criminology*;
- *International Journal of Transitional Justice*;
- *Journal of International Criminal Justice*;
- *Theoretical Criminology*.

Naast losse artikelen zien ook steeds meer handboeken op dit terrein het licht. In het Duitse taalgebied zijn twee interessante boeken op dit vlak gepubliceerd. Naast het hiervoor al genoemde *Makrocriminalität* van Jäger (1989), betreft het Neubachers *Kriminologische Grundlagen einer internationalen Strafgerichtsbarkeit* (2005). Dit boek, dat leest als een handboek, richt zich op de internationale strafrechtspleging maar heeft zeer duidelijk ook aandacht voor criminologische beschouwingen.

6 Twee andere niet specifiek criminologische tijdschriften waarin wel criminologische bijdragen gepubliceerd worden, zijn: *War Crimes, Genocide and Crimes against Humanity* en *Genocide Studies and Prevention*.

In de al eerder genoemde congresbundel *Supranational Criminology* die in 2008 verscheen onder redactie van Smeulers en Haveman, is het onderzoeksgebied van de criminologie van de internationale misdrijven in kaart gebracht. Hieraan werd een bijdrage geleverd door gerenommeerde auteurs van over de hele wereld, onder wie Friedrichs, Barak, Alvarez, Hagan, Cuneen, Welch, Huggins, Balint, Parmentier en Weitekamp. Een jaar later verscheen het boekje *Genocidal Crimes* van Alex Alvarez in de serie van Routledge getiteld *Key readings in criminology*. In dit boekje staan staten die genocide plegen en daders van genocide centraal en wordt een relatie gelegd met criminologische theorieën. In criminologische handboeken worden internationale misdrijven steeds vaker genoemd. In een aantal in voorbereiding zijnde *Encyclopedia* worden bovendien hoofdstukken aan de criminologie van de internationale misdrijven gewijd. Naast de ontwikkelingen op het gebied van het internationale strafrecht en de talrijke handboeken die op dit terrein verschenen zijn, neemt ook het meer algemene en criminologisch relevante *transitional justice* een steeds belangrijker plaats in en is de gedachte van *restorative justice* na massavictimisatie niet meer uit ons gedachtegoed noch uit de literatuur weg te denken (Teitel, 2000; Mani, 2004; Parmentier & Weitekamp, 2007; Aertsen e.a., 2008). Recentelijk verscheen ook het handboek *International crimes and other gross human rights violations – A multi- and interdisciplinary approach* dat door Smeulers en Grünfeld (2011) speciaal voor het onderwijs geschreven is. De criminologie van de internationale misdrijven wordt langzaam maar zeker een thema waar de Nederlandstalige noch de internationale criminoloog nog omheen kan.

John Hagan

Een bijzondere plaats onder degenen die over criminologie in relatie tot internationale misdrijven publiceren, neemt de socioloog John Hagan in. Met zijn onderzoek naar genocide en zijn oproep aan criminologen zich met dit belangrijke en urgente thema bezig te houden, is hij van grote invloed geweest op de ontwikkeling van de criminologie van internationale misdrijven. Een van de eerste stukken van Hagan over internationale misdrijven verscheen in 2002 in het gezaghebbende tijdschrift *Criminology*, getiteld 'Making war criminal', geschreven samen met Greer (Hagan & Greer, 2002). Het is een beschouwend stuk over het werk van Sheldon Glueck en Austin Turk die veel over politieke criminaliteit schreven. Glueck is, samen met zijn vrouw Eleanor, onder criminologen vooral bekend om zijn onderzoek op het gebied van de levensloopcriminologie. Wat veel minder bekend is, is dat Glueck in zijn jonge jaren een belangrijke rol heeft gespeeld bij de oprichting van het Neurenberg-tribunaal. Hagan heeft daarnaast het nodige gepubliceerd over het Joegoslavië-tribunaal, maar zijn belangrijkste wetenschappelijke bijdragen zijn toch gerelateerd aan Darfur (zie Hagan e.a., 2005; Hagan & Rymond-Richmond, 2008; 2009). Darfur, in het westen van Soedan, geraakte in 2003 in een burgeroorlog met de centrale regering in Khartoum, met honderdduizenden doden en miljoenen ontheemden als gevolg. Hagan concludeert al snel dat in Darfur sprake is van genocide. Dit was opvallend omdat Cassese, een van de

bekendste internationale strafrechtsgeleerden, die als voorzitter van een VN-onderzoeksmis­sie de misdrijven in Darfur onderzocht, juist geconcludeerd had dat er weliswaar sprake was van grootschalige schendingen, maar niet van genocide omdat de noodzakelijke *intent to destroy a group in whole or in part* ontbrak. In hun onderzoek maakten Hagan en Rymond-Richmond gebruik van 1.136 beschikbare interviews met Soedanese vluchtelingen in twintig verschillende vluchtelingenkampen in Tsjaad die door een onderzoeksteam op verzoek van het Amerikaanse State Departement waren afgenomen in de zomer van 2004, de zogenoemde Atrocities Documentation Survey. De genoemde auteurs hebben de informatie uit deze interviews aan statistische analyses onderworpen, om patronen van geweld vast te stellen. Op basis van deze analyse concludeerden zij dat er wel degelijk sprake was van genocide. In hun boek noemen ze rassenhaat als een van de belangrijkste oorzaken van het geweld. Hagan en Rymond-Richmond hebben zich vooral gebaseerd op de *collective action theory* (Olson, 1974) en Sutherlands sociale differentiatie-theorie als verklaringsmodellen.

Belangrijker nog dan zijn bevindingen met betrekking tot Darfur moet worden genoemd dat John Hagan met zijn onderzoek en publicaties een belangrijke rol heeft gespeeld in de erkenning van het belang van criminologisch onderzoek naar genocide. Hagan en Rymond-Richmond (2005, 556) concludeerden dan ook terecht, zoals in de kop van dit artikel aangehaald, dat de moderne criminologie de theorie en de methodes kent om genocide – de ‘*crime of crimes*’ – en andere ernstige schendingen van mensenrechten te documenteren, te beschrijven, te analyseren en te verklaren. Na deze eerste publicatie heeft Hagan diverse andere artikelen en een boek over Darfur geschreven. Zijn onderzoek stond centraal in maar liefst twee themanummers van internationale *peer-reviewed* tijdschriften, te weten *Theoretical Criminology* in 2009 (vol. 13, nr. 4) en recentelijk nog het *British Journal of Sociology* in 2011 (vol. 62, nr. 1).

Verklaring voor internationale misdrijven

Een belangrijk onderwerp binnen de internationale criminologie betreft de poging een verklaring te vinden voor internationale misdrijven. Vermeldenswaard zijn artikelen waarin de auteurs criminologische theorieën toepassen op internationale misdrijven. De neutralisatietechnieken van Sykes en Matza (1957) zijn waarschijnlijk de meest gebruikte theorie die toegepast wordt op internationale misdrijven (zie o.a. Alvarez, 1997; Neubacher, 2006; Smeulders & Van Niekerk, 2009). Neutralisatietechnieken worden behalve door daders van commune delicten ook veel gebruikt door daders van internationale misdrijven. Vaak worden deze neutralisatietechnieken in de politieke retoriek van de staat verpakt en vormen ze in dat geval een soort geïnstitutionaliseerde neutralisatie.

Maar ook andere criminologische theorieën zijn gebruikt om internationale misdrijven, vooral genocide, te verklaren. Zo hebben Brannigan en Hardwick (2003) de controletheorie van Hirschi (1969) en Gottfredson en Hirschi (1990) toegepast op genocide. Hoewel de theorie van Gottfredson en Hirschi vooral uitgaat

van individuele misdrijven veroorzaakt door een lage zelfcontrole, terwijl genocide meer een vorm is van collectieve actie, concluderen Brannigan en Hardwick (2003) dat de *general theory* van Gottfredson en Hirschi gebruikt kan worden om genocide te verklaren. Onderzoek naar genocide laat zien dat daders van genocide binnen een specifieke historische en situationele context tijdelijk minder zelfcontrole hadden.

Andere auteurs die naar verklaringen zoeken voor deze vormen van extreem en massaal geweld zijn bijvoorbeeld Maier-Kaktin e.a. (2009), die een gevalstudie uit Polen tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruiken om een zelfontwikkelde theorie op toe te passen. Op 10 juli 1941 werden in het stadje Jedwabne volgens schattingen 1.600 joodse mannen, vrouwen en kinderen vermoord. De auteurs stellen dat de ene helft van de bevolking van dit stadje daders, medeplichtigen of omstanders waren bij de moord op de andere helft van de bewoners van het stadje. De joden werden samengebracht op het stadsplein en daar geslagen en gestenigd. De overlevenden (zo'n 400-1.000 joden) werden in een schuur opgesloten, die vervolgens in brand werd gestoken. Hoewel dit incident plaatsvond ten tijde van de Tweede Wereldoorlog waarin vele misdrijven door de nazi's werden begaan, was de moord op de inwoners van dit stadje niet georganiseerd of bevolen door de nazi's, maar betrof het een eigen initiatief van de burgers woonachtig in het stadje. In het artikel presenteren de auteurs een theorie van sociaal conformisme en misdrijven tegen de menselijkheid. De theorie gaat ervan uit dat deze misdrijven in een bijzondere normatieve context plaatsvinden en dat groepsdynamiek en collectieve actie kunnen verklaren hoe hele gewone mensen internationale misdrijven begaan. De theorie zelf bestaat uit zes veronderstellingen en gaat ervan uit dat maatschappelijke spanningen een voorwaarde voor misdrijven tegen de mensheid zijn:

1. Er is sprake van maatschappelijke spanningen veroorzaakt door schaarste, onzekerheid, gevaar, achterstelling of bezetting en dit leidt tot agressie. Individuele en groepsprocessen wordt richting gegeven door angst, opwinding en agressie. In Jedwabne werd dit veroorzaakt door de bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog.
2. Door de druk in de samenleving ontstaat er een polarisatie van groepen: verminderde solidariteit tussen groepen en vergrote solidariteit binnen de groep.
3. Binnen de groep vindt vervolgens een sterke groepsocialisatie plaats, wat ertoe kan leiden dat moorddadig gedrag de normatieve standaard wordt.
4. Als groepen onder dergelijke omstandigheden geformeerd worden, hebben radicale elementen vaak de overhand.
5. Misdrijven worden waarschijnlijk als de groepsdynamiek wordt versterkt door een ideologie die geweld rechtvaardigt en de slachtoffers dehumaniseert, zeker als er ook nog eens materieel gewin in het geding is.
6. Als de bron van de ellende (i.c. de nazi's) niet aangevallen kan worden, dan kan de agressie zich richten op een andere – wel kwetsbare – groep binnen de samenleving (i.c. de joodse bevolking) en tot extreem gewelddadig gedrag leiden.

Naast deze onderzoeken naar structurele oorzaken van genocide wordt de laatste tijd steeds meer veldonderzoek gedaan naar genocide, bijvoorbeeld naar de daders. Voorbeelden van Nederlandstalige wetenschappers zijn de Belgische econoom Philip Verwimp (2005; 2006) en de Nederlandse criminologen Smeulers en Hoex (2010). Verwimp deed onderzoek naar het profiel van de daders van de genocide in Rwanda en won met dit artikel in 2007 de *Young Criminologist Award* van de ESC (*European Society of Criminology*). Smeulers en Hoex (2010) hebben in hun bijdrage voor het *British Journal of Criminology* verslag gedaan van hun studie naar de groepsdynamiek in de Rwandese *killer groups*. In beide onderzoeken werden daders geïnterviewd.

Terwijl Hagan en de andere hiervoor genoemde auteurs zich vooral richten op genocide, wordt er ook in toenemende mate onderzoek gedaan naar andere internationale misdrijven, zoals foltering. In 2003 verscheen het artikel van Crelinsten over folteraars in *Theoretical Criminology*. Crelinsten had enkele folteraars geïnterviewd en stelt in dit artikel dat folteraars een eigen wat hij noemt *separate reality* hebben gecreëerd waarin het folteren van politieke gevangenen als een geaccepteerd en gerechtvaardigd middel in de strijd tegen het terrorisme wordt gezien. De Amerikaanse *War on Terror* die door de toenmalige president George Bush na de aanslagen van 9/11 werd uitgeroepen en de mishandelingen in de beruchte Abu Ghraib gevangenis die daar een gevolg van waren, hebben eveneens een stroom aan publicaties op gang gebracht. Enkelen daarvan vanuit de criminologische hoek (zie o.a. Welch, 2008; Smeulers & Van Niekerk, 2009). Ook seksueel geweld als vorm van een misdrijf tegen de menselijkheid krijgt steeds meer aandacht (De Brouwer e.a., 2009; Wood, 2010; Kaitesi & Haveman, 2011), maar ook het gebruik van kindsoldaten staat in de belangstelling (Peters, 2007; **Stuifbergen** in dit themanummer). Daarnaast blijft de Tweede Wereldoorlog tot de verbeelding spreken (zie de bijdrage van **Hemmerechts & Parmentier** in dit themanummer).

Afdoening van internationale misdrijven

Een tweede poot van criminologisch onderzoek betreft onderzoek naar de afdoening van internationale misdrijven. Binnen de rechtsgeleerdheid is het internationale oftewel supranationale strafrecht een volledig nieuwe en snel groeiende discipline geworden, naast het reguliere nationale en internationale strafrecht. Vanuit criminologische hoek wordt daaraan eveneens in toenemende mate aandacht besteed, zij het nog steeds schoorvoetend. Niet het minst belangrijk is de vraag naar de preventieve werking van het strafrecht, door strafrechtjuristen vaak als een gegeven aangenomen, maar zonder meer uiterst betwistbaar. Een specifiek onderwerp is de reactie op *State Crime* (Rothe & Mullins, 2011).

Bij 'reguliere' internationale misdrijven door individuen wordt steeds vaker de vraag opgeworpen of strafrechtelijke afdoening – nationaal dan wel supranationaal – wel altijd de meest voor de hand liggende respons is. De tijd dat het strafrecht als de enig zaligmakende respons werd gezien, is reeds lang vervlogen. Wat

in de jaren zeventig en tachtig ‘alternatieven voor het strafrecht’ heetten, zijn nu volwaardige reacties op strafbaar gedrag geworden. Voorbeelden zijn waarheids- en verzoeningscommissies – waarvan de Zuid-Afrikaanse de beroemdste is, maar zeker niet de enige – op traditie gebaseerde reacties, zoals de *Fambul Tok* in Sierra Leone, de *Mato Oput* in Uganda en de *Gacaca* in Rwanda (Schotsmans, 2011; specifiek over *Gacaca*: Ingelaere, 2008; Haveman, 2008; 2011; Haveman & Muleefu, 2010; Kaitesi & Haveman, 2011), en zelfs amnestie begint geleidelijk haar in de jaren tachtig en negentig verworven taboestatus te verliezen (zie bijv. Van Wijk 2011). De vraag naar effectiviteit van een op traditie gebaseerde respons – op zichzelf, maar ook in vergelijking met bijvoorbeeld een strafrechtelijke respons – is niet eenvoudig te beantwoorden, niet het minst vanwege de specifieke culturele context waarin op traditie gebaseerde responsen plaatsvinden, maar ook omdat de te bereiken doelen nogal eens fundamenteel verschillen met die van een klassiek strafrechtelijke afdoening (bijv. Clark, 2010). De betekenis van ‘waarheid’ is niet eenduidig (zie bijvoorbeeld Ingelaere over de waarheid in de context van *Gacaca*, 2009), net zomin als de betekenis van ‘verzoening’.

Specifiek aan afdoening van internationale misdrijven is bovendien dat zij plaatsvinden in een zogenoemde *post-conflict* of *transitional* samenleving, in transitie van een grootschalig en soms langdurig conflict naar een redelijk normaal functionerende rechtsstaat. Binnen het kader van *transitional justice* is een behulpzame onderverdeling gemaakt naar verschillende responsen op tijdens het conflict gepleegde misdrijven. *Transitional justice* staat daarmee voor het geheel van afdoeningsmechanismen in een periode van transitie na een conflict of dictatoriaal regime. Er worden in totaal vijf strategieën onderscheiden, met gerelateerde interventies, die *tezamen* een effectief antwoord zouden kunnen zijn op gepleegde misdaden:

1. individuele verantwoordelijkheid, met strafrechtelijke vervolging als mogelijke, maar zeker niet exclusieve, interventie;
2. waarheidsvinding, bijvoorbeeld met behulp van waarheidscommissies;
3. compensatie, door middel van individuele (geldelijke) compensatie, via collectieve pensioenregelingen of onderwijssteun, maar ook door bijvoorbeeld het oprichten van monumenten;
4. institutionele hervormingen, in de politieke en juridische sfeer bijvoorbeeld, maar ook in bedrijven en andere machtige spelers in de ‘oude’ situatie;
5. verzoening, met verzoeningscommissies en *peace education* als interessante voorbeelden.

Deze vijf strategieën kunnen per situatie worden ingevuld teneinde de voor die situatie beste mix van responsen te verkrijgen. Het laat bijvoorbeeld helder zien dat een strafrechtelijke respons – nationaal of supranationaal – slechts één uit vele denkbare responsen is, gericht op één uit meerdere te bereiken doelen.

Voorals waar het gaat om manifestaties van collectief geweld werpt zich de vraag op of *restorative justice* geen betere perspectieven biedt (Parmentier e.a., 2008). Zo is herstelrecht veel meer gericht op de participatie van alle partijen in de afhandeling van een conflictsituatie, niet enkel de dader, maar ook het slachtoffer

en zelfs de gemeenschap. Verder is het ultieme doel van herstelrecht dat de dader zich zou kunnen re-integreren in de samenleving, een vraagstuk waar het strafrecht slechts zeer onvolkomen antwoorden op kan bieden, ook op het vlak van internationale misdrijven. De meeste auteurs neigen naar een combinatie tussen retributief recht (vooral via het strafrecht) en restoratief recht (bijv. door middel van waarheidscommissies of traditionele vormen van conflictregeling).

Methodologie van internationale misdrijven

Behalve de vraag op welke wijze afgerekend moet worden met het verleden, werd in het bijzonder bij het onderzoek naar wat er precies is gebeurd duidelijk dat er een grote noodzaak aan een nieuwe onderzoeksmethodologie bestaat (zie bijv. Bijleveld, 2008). Het doen van onderzoek naar internationale misdrijven kent een bijzonder groot aantal uitdagingen: bijvoorbeeld de chaos, de vernielingen en plunderingen, en ook de aantallen slachtoffers in conflictgebieden zijn zo groot dat het heel moeilijk, zo niet onmogelijk is om betrouwbare data te verzamelen en onderbouwde uitspraken hierover te doen.

Ten behoeve van niet alleen strafrechtelijke procedures, maar ook waarheids- en verzoeningscommissies was het noodzakelijk om betrouwbare data te verzamelen. In 1982 werd HURIDOCs opgericht, een organisatie die zich specialiseerde in het coderen van kwalitatieve data. Patrick Ball, oprichter en hoofd van de Human Rights Data Analysis Group (www.hrdag.org) speelde een pioniersrol in de jaren negentig en ontwikkelde een onderzoeksmethodologie en statistische methoden die konden helpen met het vaststellen van het aantal slachtoffers. Vragen die cruciaal zijn om vast te kunnen stellen of wijdverspreide vormen van geweld als genocide gekwalificeerd kunnen worden. Terwijl de vraag of bepaalde vormen van geweld als genocide gekwalificeerd kunnen worden, uiteraard vanuit juridisch perspectief van groot belang is. Steeds meer statistici, onderzoeksmethodologen en computerdeskundigen houden zich bezig met het verzamelen, analyseren en interpreteren van data (Asher e.a., 2008; Sriram e.a., 2009; Bergsmo e.a., 2010). Deze ontwikkeling zal zich de komende jaren waarschijnlijk alleen nog maar versterken en binnen de internationale strafrechtstribunalen zijn onderzoeksmethodologen en statistici druk bezig om alle problemen en uitdagingen die de strafrechtspleging oproept het hoofd te bieden. Ook zijn handboeken voor het onderwijs op dit gebied in voorbereiding (Bijleveld, verwacht 2012).

Slachtoffers van internationale misdrijven

Naast artikelen waarin de zoektocht naar verklaringen centraal staat en de wijze waarop op internationale misdrijven gereageerd moet worden, verschijnen er ook steeds meer artikelen waarin de slachtoffers van internationale misdrijven centraal staan.

Niet het minst schuilt het belang van victimologische bijdragen erin dat nog eens haarscherp duidelijk wordt gemaakt dat het bij het onderzoek naar internationale misdrijven om meer gaat dan daders en hoe hen te bestraffen. Het lijden van slachtoffers en hun behoeftes en verwachtingen worden gemakkelijk over het hoofd gezien. Dat is al zo in het reguliere strafrechtelijke debat, maar nog meer als het om internationale misdrijven gaat waarvan 'de gehele mensheid' het slachtoffer is: de internationale gemeenschap als geheel, en bovendien doordat, paradoxaal genoeg, het aantal slachtoffers soms dermate groot is dat het niet meer is te overzien. Dat het daarbij ondertussen in de kern om individuele slachtoffers gaat, mensen van vlees en bloed, wordt gemakkelijk vergeten (zie verder ook de bijdrage van **Pemberton, Letschert, De Brouwer & Haveman** in dit themanummer). Deze notie bevestigt nog eens het grote belang van diversificatie van reacties zoals in het *transitional justice framework* gebeurt, uitgebreid met allerlei meer maatschappelijke interventies (Muleefu, 2011).

Wat betreft het onderzoek naar slachtoffers is vooral de publicatie van Kauzlarich e.a. (2001) vermeldenswaard. Zij doen in hun artikel een oproep tot het opzetten van een victimologie van *state crime*. In het Nederlandse taalgebied is, zoals reeds hiervoor genoemd, Anne-Marie de Brouwer, werkzaam aan de Universiteit van Tilburg, een van de eersten die indringend over slachtoffers heeft geschreven, in een indrukwekkend boek getiteld *The men who killed me*, waarin zij verslag doet van haar veldonderzoek in Rwanda naar slachtoffers van seksueel geweld. Het boek staat vol getuigenissen van slachtoffers.

Het hiervoor al genoemde boek van Letschert e.a. (2011) brengt voor het eerst meer dan twintig wetenschappers samen die over de victimologie van internationale misdrijven schrijven, en geeft een goed beeld van de onderzoeksthema's. In het eerste deel van het boek wordt een raamwerk geschetst voor een victimologie van internationale misdrijven, waarbij bestaande noties en theorieën in de *mainstream*-victimologie worden onderzocht in het licht van internationale misdrijven. In het tweede deel komen verschillende aspecten van *reparative justice* aan bod. In het derde deel wordt een aantal niet-strafrechtelijke responsen bekeken, en het belang daarvan voor slachtoffers. In het laatste deel wordt een verscheidenheid aan juridische instrumenten behandeld, zoals internationale tribunalen, steeds vanuit het perspectief van de slachtoffers. Het boek besluit met een eerste verkenning van mogelijke onderzoeksthema's. Als *core principles* van een victimologie van internationale misdrijven noemen Letschert e.a. dat ten eerste erkend moet worden dat juridische instrumenten slechts een beperkte impact op slachtoffers hebben. Ten tweede dat elke respons afgestemd moet worden op de specifieke groep slachtoffers. Ten slotte dat op slachtoffers afgestemde responsen coherent moeten zijn en geïmplementeerd moeten worden. Dit past wonderwel in het hiervoor besproken *transitional justice*-raamwerk.

Tot slot: maatschappelijke/praktische relevantie

Voor de doorsneecriminoloog moet dit redelijk bekend voorkomen. Het is, zou je kunnen zeggen, het vertrouwde terrein van de criminoloog. Het verschil tussen reguliere en internationale oftewel supranationale criminologie lijkt slechts de schaal. In plaats van één slachtoffer zijn er een miljoen of zelfs vele miljoenen; zie bijvoorbeeld het conflict in de DR Congo, waar je in de terminologie van het ICC zou kunnen spreken over minimaal meer dan tien miljoen slachtoffers; in plaats van één dader zijn er duizenden, honderdduizenden daders, soms zelfs meer nog, zoals in Rwanda, waar een miljoen mensen werden berecht voor hun rol in de genocide. Maar het karakter blijft hetzelfde. Of toch niet? Schijn bedriegt. Kun je nog zeggen dat de dader van genocide vergelijkbaar is met een willekeurige fietsendief? Hoe komt iemand ertoe om te martelen? Of waarom martelen zoveel mensen juist niet? Waarom besluit een huismoeder haar man en kinderen te vermoorden, alleen maar omdat ze tot de andere etnische groep behoren? Zijn seksuele mishandeling en seksueel geweld in genocide nog te vergelijken met 'gewoon' seksueel geweld. Wie bijvoorbeeld de seksuele mishandelingen tijdens de genocide in Rwanda bekijkt, kan niet volhouden, zoals Askin doet als het om regulier seksueel geweld gaat, dat het enige verschil tussen gewone seks en seksueel geweld de dwang is, bij een overigens normale seksuele handeling (Kaitesi & Haveman, 2011).

Bovendien lijken crimineel politieke overwegingen veel meer dan in reguliere strafrechtelijke zaken een rol te spelen. Internationale tribunalen kunnen niet alle verdachten berechten, maar moeten zich noodgedwongen beperken tot wat wel de *big fish* worden genoemd, maar waarop is een selectie dan eigenlijk gestoeld? Wie bepaalt eigenlijk dat die enkele *big fish* belangrijker is dan de miljoen 'gewone' daders, en dus dat daar meer geld en internationale aandacht naartoe gaat? Als je al gelooft in preventieve of afschrikwekkende werking van het strafrecht, spelen die doelen dan ook bij de berechting van internationale misdrijven een rol? (Zie hierover ook het proefschrift van De Vlaming en de bespreking daarvan door **Guus Meershoek** in dit themanummer.)

Misschien moeten oude theorieën weer van stal worden gehaald. Labeling bijvoorbeeld, of sociale controle. Bekend zijn de verhalen van daders in Rwanda die verbaasd keken hoe alle buitenlanders schielijk wegtrokken, en vrij spel gaven aan de *génocidaires*; geen beperkingen meer (zie ook over de rol van de VN Grünfeld & Huijboom, 2007). Talloze andere vragen blijven. Wat is de rol van de media? Welke rol speelt de politiek? Wat wordt er met de kennis gedaan? Kan kennis bijdragen tot een effectiever ingrijpen? Het zou ook interessant zijn na te gaan op welke wijze de criminologie al dan niet een rol speelt bij de internationale tribunalen en hoe de vicieuze cirkel van geweld, een tijdelijke staakt het vuren of zelfs verzoening tot het opnieuw oplaaen van geweld doorbroken kan worden.

Internationale misdrijven zijn manifestaties van collectief geweld en vormen daarom een ingewikkeld en complex probleem met vele invalshoeken, maar worden binnen de criminologie steeds duidelijker als een interessant en belangrijk

onderzoeksthema herkend. Afgelopen jaren zijn binnen de criminologie bruikbare theorieën ontwikkeld en onderzoeken verricht die tot nieuwe inzichten hebben geleid in processen die een rol spelen bij het ontstaan van internationale misdrijven en in de gevolgen ervan voor slachtoffers alsmede de voor- en nadelen van de strafrechtelijk en niet-strafrechtelijke wijze van afdoening. Internationale misdrijven zijn de meest extreme vormen van criminaliteit, die bovendien de internationale vrede en veiligheid kunnen bedreigen, en verdienen daarom de volle aandacht van de criminoloog.

Dit themanummer bevat een mix van artikelen die het thema vanuit verschillende perspectieven beschouwen. Met dit themanummer hopen we het onderzoek naar dit onderwerp en de discussie over de wijze waarop bruggen geslagen kunnen worden tussen enerzijds de gewone commune criminologie en de criminologie van de internationale misdrijven, maar anderzijds ook tussen wetenschap en beleid, verder te stimuleren.

Literatuur

- Aertsen, I., Arsovska, J., Rohne, H.-C., Valiñas, M. & Vanspauwen, K. (2008) (eds.), *Restoring justice after large-scale violent conflicts. Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian case*. Cullompton: Willan Publishing.
- Allewijn, K.M.M. & Blankenburg, E.R. (1997). Naar een globalisering van de bestraffing van oorlogsmisdaden. *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(2), 166-181.
- Alvarez, A. (1997). Adjusting to genocide – The techniques of neutralization and the Holocaust. *Social Science History*, 21(2), 139-178.
- Alvarez, A. (2010). *Genocidal crimes – Key readings in criminology*. London: Routledge.
- Asher, J., Banks, D. & Scheuren, F.J. (eds.) (2008). *Statistical methods for human rights*. New York: Springer.
- Barak, G. (ed.) (1991). *Crimes by the capitalist state: An introduction to state criminality*. Albany: State University of New York Press.
- Bemmelen, J.M. van (1947). Een overzicht der literatuur op strafrechtelijk en criminologisch gebied gedurende en na de oorlog. *Tijdschrift voor Strafrecht*, deel LVI, 45-63.
- Bergsmo, M., Bekou, O. & Jones, A. (2010). Preserving the overview of law and facts: The case matrix. In: A. Smeulers (ed.). *Collective violence and international criminal justice*. Antwerp: Intersentia, 413-435.
- Berkelaar, W. (1997). In de schaduw van de bevrijding. *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(2), 128-139.
- Bijleveld, C. (2008). Missing pieces. Some thoughts on the methodology of the empirical study of international crimes and other gross human rights violations. In: A. Smeulers & R. Haveman (eds.). *Supranational criminology: Towards a criminology of international crimes*. Antwerp: Intersentia, 77-97.
- Bijleveld, C.C.J.H., Degomme, O. & Mehlbaum, S. (2010). A very dark number. Estimating direct and indirect mortality in Southern Sudan 1983-2005. In: S. Beswick, C. Fluehr, J. Spaulding & R. Lobban (eds.). *Sudan's wars and peace agreements*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 201-232.
- Bloomfield, D., Barnes, T. & Huyse, L. (eds.) (2003), *Reconciliation after violent conflict*. Stockholm, International IDEA.

- Bonger, W.A. (1917). De oorlog en de schuldvraag, opgenomen in W.A. Bongers, *Verspreide geschriften* (twee delen). Amsterdam: NV De Arbeiderspers, deel II, 220.
- Bonger, W.A. (1951). *Inleiding tot de criminologie*. Haarlem: De Erven F. Bohn nv.
- Brannigan, A. & Hardwick, K.H. (2003). Genocide and the general theory. In: C.L. Britt & M.R. Gottfredson (eds.). *Control theories of crimes and delinquency*. New Brunswick: NJ Transaction, 109-131.
- Brouwer, A.L.M. de (2007). Reparation to victims of sexual violence: Possibilities at the International Criminal Court and at the Trust Fund for Victims and their Families. *Leiden Journal of International Law*, (20), 207-237.
- Brouwer, A.L.M. de (2009). What the international criminal court has achieved and can achieve for victims/survivors of sexual violence. *The International Review of Victimology*, 16, 183-209.
- Brouwer, A.L.M. de, Ka Hon Chu, S. & Muscati, S. (2009). *The men who killed me: Rwandan survivors of sexual violence*. Canada: Douglas & McIntyre.
- Brouwer, A.L.M. de & Letschert, R.M. (2008). Rechtspraak, deelname van slachtoffers in de procedures voor het Internationaal Strafhof: een papieren tijger? *Delikt en Delinkwent*, 10(81), 1143-1163.
- Bruinsma, G.J.N., Van de Bunt, H.G. & Haen Marshall, I. (2001). *Met het oog op de toekomst. Verkenning naar de kennisvragen over misdaad en misdaadbestrijding in 2010*. Den Haag: Commissie van de Adviesraad voor het Wetenschaps- en Technologiebeleid (AWT).
- Chambliss, W. (1989). State-organized crime. *Criminology*, 27, 183-208.
- Clark, Ph. (2010). *The Gacaca Courts: Post genocide justice and reconciliation in Rwanda*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, S. (1993). Human rights and crimes of the state: The culture of denial. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 26, 97-115.
- Crelinsten, R.D. (2003). The world of torture – A constructed reality. *Theoretical Criminology*, 7(3), 293-318.
- Day, L.E. & Vandiver, M. (2000). Criminology and genocide studies: Notes on what might have been and what still could be. *Crime, Law and Social Change*, 34, 43-59.
- De Feyter, K., Parmentier, S., Bossuyt, M. & Lemmens P. (eds.) (2005). *Out of the ashes. Reparation for victims of gross and systematic human rights violations*. Antwerp: Intersentia.
- Drumbl, M.A. (2003-3004). Toward a criminology of international crime. *Ohio State Journal on Dispute Resolution*, 263-282.
- Ermann, M.D. & Lundman, R.J. (eds.) (2002). *Corporate and governmental deviance – Problems of organizational behavior in contemporary society*. New York: Oxford University Press.
- Friedrichs, D.O. (2007). *State crime*. Dartmouth: Ashgate (oorspronkelijk gepubliceerd in 1998).
- Gottfredson, M.R. & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press.
- Grassiani, E. (2009). *Morality and normalcy in a-symmetrical conflict*, Amsterdam: VU University (dissertatie VU).
- Green, P. & Ward, T. (2004). *State crime – Governments, violence and corruption*. London: Pluto Press.
- Groenhuijsen, M.S. & Letschert, R.M. (2008). *Compilation of international victims' rights instruments*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

- Grünfeld, F. (2000). The role of bystanders in human rights violations. In: F. Coomans, F. Grünfeld, I. Westendorp & J. Willems (eds.). *Rendering justice to the vulnerable – Liber amicorum Theo van Boven*. The Hague: Kluwer Law International.
- Grünfeld, F. & Huijboom, A. (2007). *The failure to prevent genocide in Rwanda: The role of bystanders*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers.
- Hagan, J. & Greer, S. (2002). Making war criminal. *Criminology*, 40(2), 231-264.
- Hagan, J., Rymond-Richmond, W. & Parker, P. (2005). The criminology of genocide: the death and rape of Darfur. *Criminology*, 43(3), 525-561.
- Hagan, J. & Rymond-Richmond, W. (2008). The collective dynamics of racial dehumanization and genocidal victimization in Darfur. *American Sociological Review*, 73, 875-902.
- Hagan, J. & Rymond-Richmond, W. (2009). *Darfur and the crime of genocide*. Cambridge: University Press.
- Hagan, J., Rymond-Richmond, W. & Parker, P. (2005). The criminology of genocide: The death and rape of Darfur. *Criminology*, 43(3), 525-561.
- Haveman, R. (2005). Supranationale criminologie. In: A.H.E.C. Jordaans e.a. (red.), *Praktisch strafrecht*, liber amicorum Jan Reijntjes. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 197-211.
- Haveman, R. (2008). Doing justice to Gacaca. In: A. Smeulers & R. Haveman (eds.). *Supranational criminology: Towards a criminology of international crimes*. Antwerp: Intersentia, 359-400.
- Haveman, R. (2011). Gacaca in Rwanda; Customary law in case of genocide. In: J. Fenrich, P. Galizzi & T. Higgins (eds.). *The future of African customary law*. Cambridge: Cambridge University Press, 387-420.
- Haveman, R. & Muleefu, A. (2010). Gacaca and fair trial. In: D. Rothe e.a. (eds.). *State crimes*. New Brunswick: Rutgers University Press, 219-245.
- Haveman, R. & Olusanya, O. (eds.) (2007). *Sentencing and sanctioning in supranational criminal law*. Antwerp: Intersentia.
- Haveman, R. & Smeulers, A. (2008). Criminology in a state of denial – Towards a criminology of international crimes: Supranational criminology. In: A. Smeulers & R. Haveman (eds.) (2008). *Supranational criminology: Towards a criminology of international crimes*. Antwerp: Intersentia, 3-26.
- Haveman, R., Kavran, O. & Nicholls, J. (eds.) (2003). *Supranational criminal law: A system sui generis*. Antwerpen: Intersentia.
- Heylen, B., Parmentier, S. & Weitekamp, E. (2010). The emergence of 'holistic reconciliation': Lessons learned from victims and offenders inside the South African Truth and Reconciliation Commission. *International Perspectives in Victimology* (Tokiwa Institute of Victimology), 5(1), 1-12 (www.tokiwa.ac.jp).
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hoefnagels, G.P. (1980). *Beginselen van kriminologie*. Deventer: Kluwer.
- Hofman, J. (1981). *De collaborateur – een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*. Amsterdam: Boom.
- Huisman, W. (2010). *Business as usual*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Huysse, L. (1996). Justice after transition: On the choices successor elites, make in dealing with the past. In: A. Jongman (ed.). *Contemporary genocides*. Leiden: PIOOM, 187-214.
- Huysse, L. (2006). *Alles gaat voorbij, behalve het verleden*. Leuven: Uitgeverij Van Halewyck.
- Ingelaere, B. (2008). The Gacaca Courts in Rwanda. In: L. Huysse & M. Salter (eds.). *Traditional justice after violent conflict. Learning from African experiences*. Stockholm, International IDEA, 25-59.

- Ingelaere, B. (2009). Does the truth pass across the fire without burning? Locating the short circuit in Rwanda's Gacaca Courts. *The Journal of Modern African Studies*, 47(4), 507-528.
- Jäger, H. (1989). *Makrokriminalität: Studien zur Kriminologie kollektiver Gewalt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kaitesi, U. & Haveman, R. (2011). Prosecution of genocidal rape and sexual torture before the Gacaca tribunals in Rwanda. In: R.M. Letschert e.a. (eds.). *Victimological approaches to international crimes*. Antwerp: Intersentia, 385-409.
- Kaldor, M. (2006). *New and old wars*. Cambridge: Polity Press.
- Kalyvas, S.N. (2006). *The logic of violence in civil war*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kauzlarich, D., Matthews, R.A. & Miller, W.J. (2001). Toward a victimology of state crime. *Critical Criminology*, 10, 173-194.
- Kelman, H.C. & Hamilton, V.L. (1989). *Crimes of obedience*. New Haven: Yale University Press.
- Kempe, G.Th. (1947). *Misdaad en wangedrag voor, tijdens en na den oorlog*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij NV.
- Kempe, G.Th. (1967). *Inleiding tot de criminologie*. Haarlem: De Erven F. Bohn nv.
- Lange, H.B.M. (1997). Oorlog, misdaad en recht. *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(2), 105-116.
- Laufer, W.S. (1999). The forgotten criminology of genocide. In: W.S. Laufer & F. Adler (eds.). *The criminology of criminal law*. London: Transaction Publishers, 71-82.
- Lemkin, R. (1944). *Axis rule in occupied Europe*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Letschert, R.M., Haveman, R.H., Brouwer, A.M. de & Pemberton, A. (eds.) (2011). *Victimological approaches to international crimes*. Antwerp: Intersentia.
- Maier-Katkin, D., Mears, D.P. & Bernard, T.J. (2009). Towards a criminology of crimes against humanity. *Theoretical Criminology*, 13(2), 227-255.
- Mani, R. (2004) *Beyond retribution: seeking justice in the shadows of war*. London: Polity Press.
- Meershoek, G. (1999). *Dienaren van het gezag – de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep.
- Michalowski, R.J. & Kramer, R.C. (2006). *State-corporate crime – Wrongdoing at the intersection of business and government*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Mildt, D. de (1996). *In the name of the people: Perpetrators of genocide in the reflection of their post-war prosecution in West Germany*. Den Haag: Martinus Nijhoff Publishers.
- Mildt, D. de (1997). Exemplaren van de soort; een beschouwing over de veldwerkers van de Nazi genocide. *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(2), 117-127.
- Muleefu, A. (2011). The role of civil society in addressing problems faced by victims in post-genocide Rwanda. In: R.M. Letschert e.a. (eds.). *Victimological approaches to international crimes*. Antwerp: Intersentia, 411-436.
- Nagel, W.H. (1963). *Berechting en zuivering, visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving*. Den Haag: Bakker/Daamen.
- Neubacher, F. (2005). *Kriminologische Grundlagen einer internationalen Strafgerichtsbarkeit*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Neubacher, F. (2006). How can it happen that horrendous crimes are perpetrated? An overview of criminological theories. *Journal of International Criminal Justice*, 4, 787-799.
- Noach, W.M.E. (1948). *De bijzondere rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*. Den Haag: Nijhoff.

- Olson, M. (1974). *The logic of collective action – Public good and the theory of groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Parmentier, S. (2001). The South African Truth and Reconciliation Commission. Towards restorative justice in the field of human rights. In: E. Fattah & S. Parmentier (eds.). *Victim policies and criminal justice on the road to restorative justice. Essays in honour of Tony Peters*. Serie Samenleving, Criminaliteit en Strafrechtspleging, nr. 23. Leuven: Leuven University Press, 401-428.
- Parmentier, S. (2003). Global justice in the aftermath of mass violence. The role of the International Criminal Court in dealing with political crimes. *International Annals of Criminology*, 41(1-2), 203-224. (Also translated in Japanese and published in: Special Issue on 'Understanding alternative justice in transitional societies', *Conflict Studies in the Humanities*, 2(1), 63-86).
- Parmentier, S. (2011). The missing link: Criminological perspectives on dealing with the past and transitional justice. In: M. Bosworth & C. Hoyle (eds.). *What is criminology?* Oxford: Oxford University Press, 380-392.
- Parmentier, S. & Weitekamp, E. (2007). Political crimes and serious violations of human rights: Towards a criminology of international crimes. In: S. Parmentier & E. Weitekamp (eds.). *Crime and human rights*, Series in Sociology of Crime, Law and Deviance, vol. 9. Amsterdam/Oxford: Elsevier/JAI Press, 109-144.
- Parmentier, S. & Weitekamp, E. (2011a). Dealing with war crimes in Bosnia: Retributive and restorative options through the eyes of the population. In: A. Crawford (ed.). *International and comparative criminal justice and urban governance. Convergence and divergence in global, national and local settings*. Cambridge: Cambridge University Press, 140-167.
- Parmentier, S. & Weitekamp, E. (2011b). The Truth and Reconciliation Commission in South Africa. In: M. Natarajan (ed.). *International crime and justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 393-399.
- Parmentier, S., Valiñas, M. & Weitekamp, E. (2009). How to repair the harm after violent conflict in Bosnia? Results of a population-based survey. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 27(1), 27-44.
- Parmentier, S., Valiñas, M. & Weitekamp, E. (2010). How to restore justice in Serbia? A closer look at peoples' opinions about postwar reconciliation. In: D. Rothe & C. Mullins (eds.). *Crimes of state: Current perspectives*. Piscataway, NJ: Rutgers University Press, 262-274.
- Parmentier, S., Vanspauwen, K. & Weitekamp, E. (2008). Dealing with the legacy of mass violence: Changing lenses to restorative justice. In: A. Smeulers & R. Haveman (eds.). *Supranational criminology: Towards a criminology of international crimes*. Antwerp: Intersentia.
- Peters, K. (2007). From weapons to wheels: Young Sierra Leonean ex-combatants become motorbike taxi-riders. *Journal of Peace, Conflict and Development*, (10), 1-23.
- Reychler, L. & Kalere, J.M. (2010). *R.D.Congo. Pays de l'avenir. Construisons ensemble une paix durable*. Livre Ouvert. Leuven: Ed. CPRS.
- Roberts, P. & McMillan, N. (2003). For criminology in international justice. *Journal of International Criminal Justice*, 315-338.
- Röling, B.V.A. (1980). *Over het kleine en grote kwaad. Beschouwingen over misdaad en oorlog*. Enschede: De Boerderij.
- Rombouts, H. & Parmentier, S. (2009). The International Criminal Court and its Trust Fund are coming of age: Towards a process approach for the reparation of victims (special issue on victim reparation and the International Criminal Court). *International Review of Victimology*, 16(2), 149-182.

- Rothe, D.L. & Mullins, C.W. (eds.) (2011). *State crime. Current perspectives*. Piscataway, NJ: Rutgers University Press.
- Schotsmans, M. (2011). Justice at the doorstep. Victims of international crimes in formal versus tradition-based justice mechanisms in Sierra Leone, Rwanda and Uganda. In: R.M. Letschert e.a. (eds.). *Victimological approaches to international crimes*. Antwerp: Intersentia, 354-384.
- Smeulers, A. (1996). Auschwitz and the Holocaust through the eyes of the perpetrators. *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, 23-55.
- Smeulers, A. (2004). What transforms ordinary people into gross human rights violators? In: S.C. Carey & S.C. Poe (eds.). *Understanding human rights violations – New systematic studies*. Aldershot: Ashgate, 239-253.
- Smeulers, A. (2006). Criminologie in een 'state of denial'? *Tijdschrift voor Criminologie*, 48(3), 275-289.
- Smeulers, A. (2008). Perpetrators of international crimes: towards a typology, in: A. Smeulers & R. Haveman (eds.). *Supranational Criminology: towards a criminology of international crimes*, Antwerp: Intersentia, 233- 265.
- Smeulers, A. (ed.) (2010). *Collective violence and international criminal justice*. Antwerp: Intersentia.
- Smeulers, A. & Grünfeld, F. (2011). *International crimes and other gross human rights violations – A multi- and interdisciplinary textbook*. Antwerp: Intersentia.
- Smeulers, A. & Haveman, R. (eds.) (2008). *Supranational criminology: Towards a criminology of international crimes*. Antwerp: Intersentia.
- Smeulers, A. & Hoex, L. (2010). Studying the micro-dynamics of the Rwandan genocide. *British Journal of Criminology*, 50(3), 435-454.
- Smeulers, A. & Niekerk, S. van (2009). Abu Ghraib and the War on Terror – A case against Donald Rumsfeld? *Crime, Law and Social Change*, 51(3-4), 327-349.
- Sriram, C.L., King, J.C., Mertus, J.A., Marton-Ortega, O. & Herman, J. (2009). *Surviving field research – Working in violent and difficult situations*. New York: Routledge.
- Sykes, G.M. & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22, 664-670.
- Teitel, R. (2000). *Transitional justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Thiry, I. & Verwimp, P. (2008). Daders van genocide bevraagd – een bijdrage vanuit de criminologie met veldonderzoek in Rwanda. *Panopticon*, 27-47.
- Tonnaer, C. (1997). Oorlogsmisdaden en de media. *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(2), 152-165.
- Valiñas, M., Parmentier, S. & Weitekamp, E. (2009) 'Restoring Justice in Bosnia and Herzegovina'. *Results of a population-based survey*. Leuven: Centre for Global Governance Studies, Working Paper 31, 71 p. (www.globalgovernancestudies.eu).
- Verwimp, P. (2005). An economic profile of peasant perpetrators of genocide. *Journal of Development Economics*, 77, 297-323.
- Verwimp, P. (2006). Machete and firearms: The organization of massacres in Rwanda. *Journal of Peace Research*, 43(1), 5-22.
- Weitekamp, E., Parmentier, S., Vanspauwen, K., Valiñas, M. & Gerits, R. (2006). How to deal with mass victimization and gross human rights violations. A restorative justice approach. In: U. Ewald & K. Turkovic (eds.). *Large-scale victimization as a potential source of terrorist activities. Importance of regaining security in post-conflict societies*. NATO Security through Science Series, vol. 13. Amsterdam: IOS Press, 217-241.
- Welch, M. (2008). Militarizing power in the War on Terror: Unlawful enemy combatants and the Military Commissions Act. In: A. Smeulers & R. Haveman (eds.). *Supranational*

- criminology – Towards a criminology of international crimes*. Antwerp: Intersentia, 293-307.
- Wijk, J. van (2011). Should we ever say never? In: R.M. Letschert e.a. (eds.). *Victimological approaches to international crimes*. Antwerp: Intersentia, 289-314.
- Wood, E.J. (2010). Sexual violence during war: Variation and accountability. In: A. Smeulers (ed.). *Collective violence and international criminal justice – An interdisciplinary approach*. Antwerp: Intersentia, 297-324.
- Yacoubian, G. (2000). The (in)significance of genocidal behavior to the discipline of criminology. *Crime, Law and Social Change*, 34, 7-19.
- Zarkov, D. (1997). War rapes in Bosnia. *Tijdschrift voor Criminologie*, 39(2), 140-151.